

**DARI DUA PARTI KEPADA BANYAK PARTI: TINJAUAN UMUM TENTANG
POLITIK KEPARTIAN ORANG IBAN, 1960 – 2006**

***FROM TWO PARTIES TO MORE PARTIES: GENERAL REVIEW ON IBAN
PEOPLE'S POLITICAL PARTY, 1960-2006***

Suffian Mansor

Universiti Kebangsaan Malaysia

Corresponding Author: smansor@ukm.edu.my

Abstrak

Orang Iban merupakan penduduk teramai di Sarawak. Namun demikian perkembangan politik kepartiannya menghadapi masalah untuk mencari titik persamaan. Persaingan antara mereka amat ketara dengan penubuhan dua parti Iban (Dayak) pada tahun 1960-an. Pada peringkat ini persaingannya tidaklah merugikan mereka kerana mereka mengambil pendekatan persefahaman. Hal ini satu perdamaian yang tidak berpanjangan dan akhirnya berlaku persaingan semula antara mereka pada pertengahan tahun 1960-an. Persaingan mereka semakin ketara apabila muncul tuntutan-tuntutan golongan muda dan berpendidikan Iban ingin mengembalikan penguasaan tertinggi orang Iban dalam politik Sarawak. Harapan ini membawa kesan besar apabila pepecahan semakin ketara dengan penubuhan pelbagai parti orang Iban. Hal ini disedari oleh pemimpin Iban, dan usaha ke arah penyatuan terus diusahakan. Namun titik penyatuan ini masih jauh untuk digapai oleh pemimpin Iban. Persaingan kuasa antara mereka masih berlaku dan titik persamaan yang mereka ada tidak dapat menyatukan mereka. Kajian ini berdasarkan kajian dokumen dengan membuat penelitian kepada sumber pertama dan kedua. Tempoh kajian adalah dari 1960 hingga 2006. Dapatan daripada kajian ini memperlihatkan persaingan politik secara individu menambah kesukaran dalam menyatukan politik Iban sehingga membawa kemunculan pelbagai parti politik yang berasaskan kepimpinan orang Iban.

Kata kunci: Iban; Politik; Sarawak; SNAP; PBB

Abstract

Iban is the largest population in Sarawak. However, political developments to unite themselves in one party facing difficulty. Competition between them is very significant with the formation of two Iban (Dayak) parties the early 1960s. At this stage competition between these parties still under control because they took the approach of understanding. However, this understanding did not last long and eventually the competition between them started in the middle of 1960s. Their rivalry became more apparent when the young and educated Iban wanted to reinstall back the leadership of Iban at the pinnacle of Sarawak political. These ambitious have a significant impact when dissension increasingly evident with the formation of multi-party Iban people. This is realized by Iban leaders, and they tried to work toward unification. But the effort to consolidate is still far to be reached. The competition between them still continues, and the common ground between them still not succeed to unite them. This study is based on a document study by doing research on the primary and secondary sources. This research would have covered the period between 1960 until 2006. The finding from this research showed that the competition between the Iban leaderships brought hardened the unity among the Iban which led to formation political parties under the Iban's leadership.

Keywords: Iban; Politik; Sarawak; SNAP; PBB

PENGENALAN

Kedatangan penjajah Barat ke Sarawak membawa satu perubahan dalam masyarakat Sarawak. Sistem politik Sarawak yang berteraskan warisan mula digantikan dengan sistem undian popular. Walaupun Brooke tidak memberi impak ini dalam masyarakat Sarawak tetapi ia telah mendedahkan masyarakat Sarawak kepada sistem pemerintahan Barat. Kemunculan golongan bukan berkelas dalam pentadbiran Sarawak mula menunjukkan bibit-bibit awal tentang kesedaran politik kaum dan kebangsaan di Sarawak. Pentadbiran Jepun memberi ruang luas kepada penduduk Sarawak daripada pelbagai latarbelakang untuk bersama-sama mentadbir Sarawak. Kedatangan British memberi ruang kepada anak-anak kaum Iban untuk mendapat pendidikan. Usaha British untuk melatih pemerintahan sendiri menjadi tanda-tanda bahawa tanggungjawab memerintah Sarawak akan diserahkan kepada penduduk Sarawak. Masyarakat Iban juga tidak ketinggalan untuk mengorak langkah dalam memajukan diri mereka agar tidak ketinggalan dalam rencana masa depan Sarawak. Manakala cadangan penubuhan Malaysia mempercepatkan tindakan pemimpin-pemimpin Iban untuk terus berusaha untuk berganding dengan kaum-kaum lain memerintah Sarawak. Artikel ini adalah satu kajian umum tentang perkembangan kesedaran politik orang Iban. Hal ini juga membawa kepada usaha bersungguh-sungguh mereka untuk berorganisasi dalam sebuah parti politik. Perjuangan mereka menggunakan pertubuhan berorganisasi ini menempuh pelbagai cabaran yang menggugat kesatuan mereka. Namun perjuangan asas mereka cuba menempatkan diri mereka supaya tidak ketinggalan dalam politik dan pemerintahan di Sarawak.

MASYARAKAT IBAN

Masyarakat Iban merupakan kaum terbesar di Sarawak. Mereka merangkumi kira-kira 30 peratus daripada penduduk Sarawak. Dari segi sejarahnya pusat utama kedudukan mereka di Sungai Kapuas iaitu di wilayah Kalimantan. Selepas itu mereka bergerak ke Sarawak. Menurut kiraan Robert Pringle, migrasi penduduk Iban ini ke Sarawak bermula sekitar pertengahan abad ke-16.¹ Mereka mula mendiami kawasan Sungai Batang Lupar dan Sungai Rajang. Mereka juga mendiami beberapa sungai lain di Sarawak. Asas politik mereka berpusat di rumah panjang. Ketua rumah panjang ini dikenali sebagai Tuai Rumah. Beliau dibantu pula oleh Tuai Burong dalam soal adat dan upacara tertentu. Hubungan mereka dengan Sultan Brunei pula adalah unik. Sultan Brunei memberi gelaran Orang Kaya kepada mereka bagi menanam sifat taat setia mereka kepada pemerintah Brunei.² Pada era ini hubungan mereka yang berpuak-puak sering mencetuskan perang antara mereka dan kadang kala dengan kaum lain. Hal ini menyebabkan orang Barat yang datang ke Sarawak melihat orang Iban ini dikaitkan dengan "lanun".³ James Brooke menggunakan alasan ini untuk menyerang kedudukan orang Iban ini di Sungai Batang Lupar, Skrang dan Saribas. Pepecahan kaum Iban ini menyebabkan mereka lemah dan akhirnya boleh dikalahkan oleh Brooke. Sultan Brunei kemudiannya menyerahkan Sungai Sadong, Sungai Kalaka, Sungai Saribas dan Sungai Batang Lupar kepada James Brooke.⁴ Penyerahan ini menandakan tentang bermulanya pemerintahan Brooke ke atas Orang Iban.

Dalam era perubahan dan pembangunan, pemerintahan Brooke amat prihatin untuk menjaga kedudukan budaya dan adat masyarakat Dayak termasuk Iban. Pemerintah Brooke tidak mahu mendedahkan orang Iban (termasuk kaum Dayak) terlalu terdedah dengan pemodenan dan hidup gaya Barat. Oleh itu aktiviti kerajaan dengan penduduk Iban dihadkan dalam pelbagai aspek. Contohnya sekolah-sekolah tidak banyak dibina di kawasan penempatan orang Iban. Hanya kepentingan kesihatan sahaja yang digerakkan untuk mengelak merebaknya penyakit berjangkit. Manakala pekerjaan hanya diberi dalam aspek ketenteraan dan kemudiannya kepolisan. Tidak banyak orang Iban yang dapat menjawat jawatan kerajaan

dalam sektor perkhidmatan. Hanya tahun-tahun 1930-an terdapat beberapa Pegawai Bumiputera dalam kalangan orang Iban. Salah satu taktik Brooke untuk meraih sokongan orang Iban adalah melantik beberapa ketua masyarakat Iban sebagai kakitangan kerajaan di peringkat daerah. Mereka ini diberi jawatan penghulu dan temenggung untuk mengawasi masyarakat Iban di kawasan masing-masing. Pada zaman pendudukan Jepun, peranan orang Iban ini diangkat sebagai pegawai kerajaan di beberapa daerah di Sarawak. Beberapa orang Iban yang berpendidikan tinggi telah dilantik sebagai pegawai kerajaan. Malahan ada yang dilantik sebagai pegawai daerah iaitu jawatan yang tidak pernah orang Iban rasai zaman Brooke. Bahagian pergerakan wanita Dayak diketuai oleh Barbara Bay juga ditubuhkan bagi mengerakkan usaha berorganisasi kaum ibu Dayak. Namun demikian usaha bersungguh-sungguh membantu gerakan politik orang Iban masih lagi jauh. Hanya sebahagian kecil sahaja kaum Iban berpendidikan dan rata-rata mereka tinggal di Kuching. Manakala majoriti orang Iban masih di pedalaman dan taat kepada ketua tradisional mereka. Mereka amat berhati-hati dengan pihak Jepun dan menerima pentadbiran Jepun pada peringkat awal.⁵ Namun setelah Jepun hampir kalah pada tahun 1944, penduduk Iban di pedalaman bersama-sama tentera Australia telah melawan Jepun.⁶

Politik dua lapisan antara berpendidikan dan tradisional masih lagi memainkan peranan penting selepas kalahnya Jepun. Golongan berpendidikan di Kuching diketuai oleh Philip Jitam telah menubuh persatuan pertama orang Dayak iaitu *Sarawak Dayak Association* (SDA). Mereka ini kemudiannya bersatu bersama-sama dengan Persatuan Kebangsaan Melayu Sarawak untuk menentang penyerahan Sarawak kepada British. SDA berjuang bersungguh-sungguh namun demikian gagal mendapat sokongan orang Iban di pedalaman Sarawak. Sementara itu, British berjaya meraih sokongan penduduk Iban di pedalaman untuk menyokong mereka. Aktiviti gerakan anti-penyerahan akhirnya terhenti apabila berlaku pembunuhan Gabenor Sarawak pada tahun 1949. Pergerakan berpersatuan orang Iban ini menjadi lebih perlahan dan tertumpu kepada gerakan berpersatuan tentang sosial dan kebajikan.

Apabila Sarawak diletakkan dibawah pemerintahan British sebagai tanah jajahan, British memberi peluang kepada orang Iban untuk menganggotai Majlis Tertinggi yang dahulunya dikuasai oleh orang Melayu. Namun demikian penyertaan orang Iban ini tidak tetap kerana ada kalanya mereka tidak diganti dan dibiarkan kosong. Manakala wakil orang Melayu dan Cina kekal dalam Majlis Tertinggi. Namun demikian kerajaan British menggunakan pendekatan Brooke untuk mengawal orang Iban. Tradisi penghulu dan temenggung masih dikekalkan. Peranan golongan ini amat penting dan diberi peluang untuk menganggotai Council Negri. Nama-nama seperti Temenggung Jugah, Pengarah Montegrai dan Penghulu Umpau antara nama-nama yang mewakili orang Iban dalam Council Negri. Tokoh-tokoh ini penting kepada penguasaan British ke atas orang Iban.

PENUBUHAN PARTI IBAN

Apabila suara-suara menginginkan penubuhan parti politik mula kedengaran pada tahun-tahun lewat 1950-an, pemimpin Iban tradisional ini tidak begitu memberi sokongan kepada penubuhan parti-parti politik ini. Temenggung Jugah berpendapat bahawa “...before it starts see to it that education and economic conditions in the rural areas are improved... The educated class will not suffer but in ignorant in the longhouse will.”⁷ Pengarah Montegrai sependapat dengan Temenggung Jugah.⁸ Dalam kenyataan beliau menyatakan “if our education and knowledge in general are still poor we cannot advocate the Party System in Sarawak. ...I feel Dayaks are not in a position to participate or associate themselves with any Political Party.” Pendapat dua pemimpin tradisional Iban ini menunjukkan bahawa orang Iban masih ketinggalan dan tidak akan dapat memahami senario politik moden. Namun demikian

kehendak menubuhkan parti ini tidak dapat dibendung. Orang Cina telah menubuhkan *Sarawak United People's Party* (SUPP) dan orang Melayu pula menubuh Parti Negara Sarawak (PANAS). Manakala orang Iban pula memilih dua parti ini untuk perjuangan politik mereka. Jonathan Bangau telah menyertai SUPP dan menjawat jawatan tertinggi parti. Manakala Temenggung Jugah dan Penghulu Montegrai pula mengambil jalan untuk menyertai PANAS.

Namun demikian anak muda Iban dari Bahagian Kedua mengejutkan dunia politik Sarawak apabila mereka menubuh *Sarawak National Party* (SNAP). SNAP yang ditubuhkan pada April 1961 ini diketuai oleh J.S. Tinker (pengerusi), Stephen Kalong Ningkan (Setiausaha Agong), Edward Howell, Edwin Howell, Ivory Kedit, Mathew Dana Ujai, David Lawrence Usit, Nyipa Julin dan Lionel Bediman Anak Ketu. Nama-nama tokoh yang disebut ini merupakan tokoh-tokoh baharu yang tidak pernah menjadi orang pilihan British seperti tokoh tradisional disebut tadi. Mereka adalah pekerja biasa dan tidak pernah mendapat perhatian kerajaan British. Oleh kerana pendidikan yang mereka terima mereka cuba bangun untuk membantu kaum mereka. Idea penubuhan parti ini bermula dari Brunei.⁹ Penubuhan SNAP ini tidak mendapat sokongan majoriti orang Iban. Ini kerana perbezaan dari segi kedudukan dan daerah memisahkan orang Iban dalam mencari titik persamaan. SNAP yang dianggap sebagai parti Bahagian Kedua tidak selari dengan pemimpin tradisional Iban di Bahagian Ketiga.

Pemimpin tradisional Iban di Bahagian Ketiga Sarawak mula bermesyuarat untuk menubuhkan parti mereka sendiri.¹⁰ Tambahan daripada itu, rancangan penubuhan Malaysia menjadi faktor penggerak kepada usaha pemimpin Iban di Bahagian Ketiga ini untuk menubuhkan parti. Oleh itu pada Julai 1962, Parti Pesaka Anak Sarawak (PESAKA) ditubuhkan. Temenggung Jugah telah bersetuju untuk mengetuai parti baharu ini.¹¹ Beliau kemudiannya diikuti oleh Pengarah Montegrai keluar PANAS dan menyertai PESAKA. Jonathan Bangau juga keluar daripada SUPP untuk menyertai PESAKA. Kemunculan dua parti Iban ini menunjukkan berlaku persaingan personaliti antara dua parti. Dengan mudahnya dikatakan persaingan golongan muda Iban dengan golongan tradisional Iban. Persaingan ini juga digariskan dengan sempadan wilayah di mana SNAP adalah parti Bahagian Kedua dan PESAKA adalah Parti Bahagian Ketiga. Oleh kerana ciri PESAKA yang didominasi oleh para penghulu dan temenggung maka ada yang menyatakan bahawa parti itu adalah parti Penghulu.¹²

Walaupun kedua-dua parti Iban ini mempunyai identiti tersendiri namun mereka tidak bermusuhan. Malah kedua-dua parti mengambil pendirian yang sama untuk menyokong penubuhan Malaysia. Malahan kedua-dua parti berjaya mencapai kesepakatan dalam pembentukan Perikatan Sarawak.¹³ Apabila Perikatan Sarawak dibentuk kedua-dua parti berjaya menguasai jawatan terpenting dalam organisasi Perikatan Sarawak iaitu Temenggung Jugah sebagai pengerusi dan Stephen Kalong Ningkan sebagai setiausaha agong Perikatan Sarawak. SNAP dan PESAKA berjaya mengenyepikan persaingan mereka dalam merebut sokongan orang Iban dan berjaya menguasai politik Sarawak apabila kedua-dua parti ini menguasai separuh daripada kerusi Dewan Undangan Negeri Sarawak (DUNS) pada pilihan raya 1963. Kerusi yang dimenangi oleh parti-parti yang bertanding dijelaskan pada Jadual 1 dibawah.

Jadual 1: Jumlah Kerusi Parti-parti di dalam DUNS Sarawak dan Parlimen

Parti Politik	Jumlah Kerusi	
	DUN	Parlimen

PESAKA*	11	6
SNAP*	6	4
BARJASA*!	6	5
SCA 3*!!	3	3
SUPP	5	3
PANAS	5	3
Calon Bebas	3	1

Sumber: CO1030/1621 Election in Sarawak, 1963

*Parti gabungan Perikatan Sarawak

!Barisan Rakyat Jati Sarawak (BARJASA)

!!Sarawak Chinese Association (SCA)

Jadual 1 ini menunjukkan orang Iban berjaya menguasai politik Sarawak walaupun berlainan parti. Malahan Perikatan Sarawak bersetuju melantik Stephen Kalong Ningkan sebagai ketua menteri pertama dan Temenggung Jugah sebagai gabenor. Hal ini menunjukkan dua indikasi. Pertama adalah hasil kekuatan perpaduan orang Iban itu sendiri. Manakala kedua adalah kerjasama jelas antara kedua-dua parti ini dalam menyusun strategi pengukuhan politik Iban dengan menunjukkan tolak-ansur dalam pemilihan jawatan penting. Namun demikian campurtangan daripada Persekutuan Tanah Melayu memberi ruang kepada perkongsian kuasa antara kaum apabila Temenggung Jugah diberi jawatan Menteri Hal Ehwal Sarawak dan Abang Openg menjadi gabenor Sarawak. Penyusunan struktur kuasa ini dipersetujui oleh PESAKA dan ahli kompenan Perikatan Sarawak yang lain.

KERETAKAN AWAL

Pepecahan kaum Iban dalam dua parti tidak membawa kepada kelemahan mereka. Seolah-olah terdapat satu persefahaman tidak formal tentang pembahagian pengaruh di Sarawak. Dalam hal ini SNAP hanya menumpukan pertandingan di Bahagian Kedua dan PESAKA menumpukan perhatian di Bahagian Ketiga. Keharmonian ini tidak berpanjangan. Ini kerana percaturan politik Ningkan menampakkan kelemahan. Pertama kabinet negeri yang dibentuk oleh beliau tidak terdapat seorangpun ahli PESAKA. Dalam kabinet pertama Ningkan ahli-ahli kabinetnya terdiri daripada tiga SNAP (termasuk Ningkan), dua dari BARJASA dan seorang dari SCA. Kedua SNAP tidak banyak memberi tumpuan kepada hubungan baik dengan kerajaan pusat. Wakil SNAP adalah ketiga terbanyak (lihat jadual 1) dalam Parlimen Malaysia untuk kerusi parlimen Sarawak. Malahan tiada seorang pun wakil SNAP dipilih sebagai menteri atau timbalan menteri di peringkat pusat. Dua keadaan ini menyebabkan kedudukan SNAP mudah dijatuhkan. Hal ini ternyata benar apabila berlakunya dua krisis politik pada 1965 dan 1966.

Isu yang utama dalam krisis pertama adalah soal pemilikan tanah yang akan dibuka kepada orang Cina. Ningkan mendapat tentangan daripada ahli DUNS Bumiputera dalam rancangan pembukaan tanah untuk Bumiputera ini. Pemimpin BARJASA seperti Abdul Taib Mahmud dan Awang Hipni bersama-sama pemimpin PESAKA untuk menubuh kerajaan bayangan. Usaha menjatuhkan Ningkan ini berjaya dikendurkan apabila Ningkan berjaya mendapat sokongan Temenggung Jugah dan bersetuju menarik rang undang-undang tanah tersebut.¹⁴ Sokongan Temenggung Jugah ini dapat menyelamatkan kerajaan Ningkan dan mengekalkan perpaduan orang Iban dalam politik Sarawak. Untuk tujuan perpaduan, Ningkan telah melantik dua Ahli DUNS PESAKA sebagai ahli kabinet negeri Sarawak. Dua ahli PESAKA yang dinaikan dan dipilih sebagai ahli kabinet Ningkan ialah Penghulu Francis Umpau dan Tajang Laing. Namun demikian kesepaduan ini diuji lagi dengan krisis kedua. Krisis kedua lebih besar isunya kerana melibatkan sekumpulan ahli DUNS menyatakan rasa

tidak percaya kepada Ningkan. Manakala isu bahasa dan Malaysianisasi Vs Borneonesasi dalam perkhidmatan awam merengangkan hubungan antara kerajaan Sarawak dan kerajaan Pusat. Isu-isu ini telah menyebabkan Tengku Abdul Rahman mendesak Ningkan meletak jawatan. Pada kali ini Ningkan dan SNAP gagal mendapat sokongan Temenggung Jugah. Dua ahli kabinet negeri dari PESAKA iaitu Tajang Laing dan Francis Umpau menyebelahi kumpulan yang mendesak Ningkan meletak jawatan. Thomas Kana yang merupakan ahli PESAKA juga menyatakan sokongan kepada gerakan menjatuhkan Ningkan.

Desakan ini akhirnya menyebabkan penyingkiran Ningkan dan keluarnya SNAP daripada Perikatan Sarawak. Krisis ini membawa orang Iban dalam persimpangan. Ini kerana parti Iban terbahagi kepada dua pihak iaitu kerajaan dan pembangkang. Namun demikian kekuatan pengaruh orang Iban dalam kerajaan masih lagi kukuh apabila wakil PESAKA dipilih menjadi ketua menteri iaitu Penghulu Tawi Sli.¹⁵ Beliau asalnya dari SNAP tetapi telah menyertai PESAKA dalam kemelut politik tersebut. Hal ini tidak mendapat sokongan Ningkan. Beliau kemudiannya membawa hal ini ke mahkamah. Mahkamah pada 7 September 1966 memutuskan bahawa kerajaan Tawi tidak sah kerana Gabenor telah bertindak diluar kuasanya. Ningkan kembali sebagai ketua menteri tetapi tidak lama. Ini kerana Ningkan menyuarakan hal tentang penyertaan Sarawak dalam Malaysia dan pilihan raya diadakan bagi memberi ruang kepada rakyat Sarawak menentukan kedudukannya.¹⁶ Ningkan kemudiannya berjumpa dengan Gabenor meminta DUNS dibubarkan bagi memberi laluan kepada pilihan raya diadakan. Namun demikian Gabenor menolak permintaan ini.

Tindakan Ningkan ini mendapat perhatian kerajaan pusat. Mereka mula melihat tindakan Ningkan ini boleh membawa kepada ketegangan dan mengancam keselamatan. Bagi mengelak perkara semakin buruk maka darurat diisytihar di Sarawak. Pada masa itu perlembagaan Sarawak dipinda untuk memecat Ningkan dan pilihan raya negeri dijangka pada tahun 1968 telah ditangguhkan.¹⁷ Menerusi pindaan itu kuasa telah diberi kepada Gabenor bagi memanggil sidang DUNS. Sidang itu membawa kepada usul undi tidak percaya kepada Ningkan. Akhirnya pada mesyuarat DUNS itu memutuskan Ningkan mendapat undi tidak percaya dan menyebabkan Ningkan sekali lagi terlucut jawatan ketua menteri. Tawi pula dipanggil semula untuk mengangkat sumpah sebagai ketua menteri baharu. Ningkan membawa hal ini semula ke mahkamah tetapi gagal mendapat keputusan yang positif. Selepas itu Ningkan dan SNAP memainkan peranan dalam mengukuhkan kedudukannya dalam kalangan penduduk Dayak. Mereka menubuh 35 cawangan SNAP dari tahun 1966 hingga 1967.¹⁸ Cawangannya mula meluas sehingga ke semua bahagian di Sarawak. Mereka mula mengkritik kerajaan negeri dan PESAKA. Hal ini membawa kepada masalah kepada PESAKA untuk berdepan dengan pengundi pada pilihan raya negeri 1970.

KEBANGKITAN SNAP

Keluarnya SNAP dari Perikatan Sarawak tidak membantu mententeramkan politik Perikatan Sarawak. PESAKA yang mendapat bahang dari usaha-susaha SNAP yang memenangi beberapa kerusi semasa pilihan raya kecil dan mengembangkan cawangannya ke seluruh Sarawak mula resah. Hal ini kerana PESAKA mula meminta agar tumpuan lebih kepada pembangunan luar bandar. Usaha ini membawa kepada kritikan Jugah terhadap menteri BUMIPUTERA.¹⁹ Menerusi resolusi Kapit pemimpin PESAKA menuntut agar Tawi melakukan rombakan kabinet.²⁰ Tawi Sli akur dengan rombakan ini dan memberi portfolio lebih penting kepada dua menterinya iaitu Francis Umpau sebagai Menteri Tanah dan Sumber Asli, dan Tajang Laing sebagai Menteri Pertanian dan Perhutanan.²¹ Hubungan dingin PESAKA dan BUMIPUTERA berlanjutan apabila menentukan kerusi dalam pilihan raya tahun 1969. Akhirnya kedua-duanya bertembung di beberapa buah kerusi dalam pilihan raya tersebut. Namun demikian pilihan raya 1969 terpaksa digantung di Sarawak (termasuk Sabah) kerana

berlaku rusuhan kaum di Semenanjung Malaysia.²² Oleh itu pilihan raya di Sarawak diadakan semula pada tahun 1970.

Keputusan pilihan raya negeri 1970 menyaksikan tiada parti yang dapat menguasai majoriti. Tiga parti utama iaitu BUMIPUTERA, SUPP dan SNAP berjaya menguasai masing-masing 12 kerusi. Manakala PESAKA hanya mendapat sembilan kerusi. SCA pula mendapat tiga kerusi. Namun demikian terdapat usaha penyatuan antara PESAKA dan SNAP untuk membentuk kerajaan negeri. Usaha ini hanya tercapai jikalau mendapat sokongan SUPP. Namun demikian usaha mereka gagal apabila SUPP bersekutu dengan BUMIPUTERA. Malahan dua ahli PESAKA memberi sokongan kepada BUMIPUTERA. Oleh itu usaha mengembalikan kekuasaan Iban gagal dan PESAKA sendiri terpaksa menerima keputusan pembentukan gabungan SUPP dan BUMIPUTERA. Keputusan ini masih mengekalkan keadaan sebelum pilihan raya di mana parti Iban ini terbahagi kepada dua kumpulan iaitu PESAKA masih dalam kerajaan dan SNAP menjadi pembangkang. Perkembangan awal tahun 1970-an ini juga menyaksikan PESAKA bersetuju untuk bergabung dengan BUMIPUTERA. Pergabungan ini membentuk Pesaka Bumiputera Bersatu (PBB). Dalam PBB ini terdapat dua sayap utama iaitu sayap PESAKA mewakili orang Iban dan Dayak yang lain, dan sayap BUMIPUTERA mewakili orang Melayu dan Melanau.

Sementara itu SNAP meneruskan usaha pengembangan kekuatannya di kawasan luar bandar. PESAKA pula meneruskan usaha sama dengan bantuan kerajaan. Namun demikian sokongan orang Iban semakin kuat keatas SNAP. Malahan SNAP mendapat undi protes daripada pengundi Cina yang tidak menyokong kerajaan campuran antara SUPP dan BUMIPUTERA. Keputusan pilihan raya negeri 1974 menyaksikan SNAP mendapat 18 kerusi. Manakala sayap PESAKA dalam PBB mengalami kekalahan teruk kerana hanya mendapat 3 kerusi sahaja.²³ SNAP berjaya menumpaskan beberapa tokoh-tokoh penting PESAKA seperti bekas Timbalan Ketua Menteri Simon Dembab Maja dan Menteri Kerajaan Tempatan Sarawak, Leonard Linggi Jugah.²⁴ Bekas Ketua Menteri Tawi Sli juga gagal mengekalkan kerusinya apabila ditewaskan dengan calon SNAP. Tokoh veteran PESAKA iaitu Thomas Kana juga tewas oleh calon SNAP. Antara sebab kejatuhan undi dan pengaruh Sayap PESAKA dalam pilihan raya Negeri Sarawak (PRNS) ini adalah pergabungan PESAKA dengan BUMIPUTERA yang menyebabkan sayap PESAKA dianggap orang bawahan dalam PBB dan tidak lagi mampu mewakili orang Iban dalam politik dan ekonomi.²⁵

Jadual 2: Prestasi PBB, SUPP dan SNAP dalam DUNS 1970 dan 1974

No.	Parti	Pilihan Raya Negeri Sarawak		Perubahan	
		1970	1974		
1.	PBB	Sayap BUMIPUTERA	12	15	+3
2.		Sayap PESAKA	9	3	-6
3.	SUPP		12	12	0
4.	SNAP		12	18	+ 6

Sumber: Almanak Keputusan Pilihan Raya Umum: Parlimen & Dewan Undangan Negeri, Anzagain Sdn. Bhd., Shah Alam, 2004.

Kejayaan SNAP ini membuktikan bahawa orang Iban memberi sokongan padu kepada SNAP. Sokongan kuat orang Iban ini memberi kesan kepada senario politik Sarawak. Jika diperhatikan pada Jadual 2 di atas, SNAP berjaya menambahkan kerusinya dan mengurangkan kerusi BN. Kebanyakan kerusi dimenangi oleh SNAP ini adalah di kawasan luar bandar berbanding dengan BN yang memenangi kerusi di persisir pantai. Manakala undi popular SNAP pula meningkat daripada 24 peratus dalam PRNS 1970 kepada 39.45 peratus undi dalam PRNS 1974.²⁶ Namun demikian terdapat dua pandangan tentang SNAP selepas pilihan raya tersebut. Pendapat pertama adalah untuk membiarkan SNAP terus menjadi pembangkang dan mengkritik kerajaan. Manakala pendapat kedua adalah untuk menyertai kerajaan. Pendapat

ini berdasarkan hujah bahawa mereka tidak mahu orang Iban terus ketinggalan dalam pembangunan.²⁷ Akhirnya pada 22 Mac 1976 SNAP mengumumkan untuk menyertai Barisan Nasional.²⁸ Sebagai menghargai kekuatan sokongan orang Iban ini maka Dunstan Endawie Enchana dilantik sebagai timbalan ketua menteri bersama-sama dengan Alfred Jabu dari sayap PESAKA. Manakala satu lagi jawatan timbalan ketua menteri adalah dipegang oleh SUPP. Penyertaan SNAP ini mengembalikan politik orang Iban kepada keadaan asal seperti tahun 1963.

GELOMBANG SEMANGAT DAYAK

Politik orang Iban mula stabil selepas penyertaan SNAP dalam BN. Persaingan SNAP dan PESAKA telah terhenti seketika. Daripada bersaing, SNAP menjalinkan kerjasama dengan pemimpin sayap PESAKA. Kedua-dua parti menghormati kedudukan masing-masing dan tidak lagi bersaing antara satu sama lain. Namun demikian politik orang Iban tidaklah stabil sepanjang masa kerana berlaku krisis dalaman SNAP pada tahun 1983. Masalah yang berlaku ialah apabila Dunstan Endawie Enchana meletak jawatan sebagai presiden parti dan menerima pelantikan sebagai Pesuruhjaya Tinggi Malaysia ke New Zealand. James Wong telah mengantikan tempat beliau sebagai pemangku presiden. Dalam hal ini terdapat dua kumpulan iaitu kumpulan cuba mengekalkan konsep pelbagai kaum dibawah James Wong dan Kumpulan mahu SNAP sebagai parti Dayak dibawah Leo Moggie dan Daniel Tajem. Mereka ingin mengembalikan usaha menjadikan SNAP sebagai parti Dayak. Namun James Wong tidak bersetuju dengan usaha ini dan mahu agar SNAP mengekalkan sifat pelbagai kaumnya.²⁹ Leo Moggie telah bertanding menentang James Wong tetapi gagal. Manakala Daniel Tajem pula dikalahkan oleh Edward Jeli dalam pemilihan Timbalan Presiden.³⁰ Kekalahan Leo Moggie ini membawa kepada penubuhan Parti Bansa Dayak Sarawak (PBDS). Leo Moggie dan Daniel Tajem mengetuai parti baharu ini. PBDS diterima oleh BN sebagai ahli baharu dalam formula BN plus. Formula ini dicipta oleh Abdul Taib Mahmud yang mahu PBDS bersama kerajaan pimpinannya.³¹ Dalam pilihan raya negeri Sarawak pada tahun 1983 menyaksikan pertembungan antara SNAP dan PBDS. Persaingan ini membawa kepada pengurangan kerusi dimenangi oleh SNAP daripada 16 kepada 8. Manakala PBDS yang baru sahaja ditubuhkan berjaya mendapat enam kerusi SNAP.

Kemunculan PBDS ini membawa kepada terbentuknya tiga parti Iban iaitu sayap PESAKA dalam PBB, SNAP dan PBDS. PBDS mempunyai cita-cita tinggi untuk mengembalikan penguasaan orang Iban dalam kerajaan seperti tahun 1963. Akibatnya PBDS bersama-sama kumpulan serpihan PBB yang menubuh Persatuan Rakyat Malaysia Sarawak (PERMAS) untuk menentang PBB. Keputusan pilihan raya 1987 menyaksikan politik orang Iban berpecah seperti tahun 1966. SNAP dan Sayap PESAKA menghadapi saing hebat daripada PBDS. SNAP hanya dapat mempertahankan tiga kerusinya daripada sembilan kerusi yang dipertandingkan. Sayap PESAKA juga mendapat kritikan kuat daripada PBDS. PESAKA dikatakan telah hilang pengaruh orang Iban. Malahan perjuangan pemimpin Iban dalam sayap PESAKA bersifat setempat dan tidak keseluruhan untuk masyarakat Iban. Oleh itu Alfred Jabu dan Celestine Ujang dikritik sebagai hanya menjaga kawasan mereka sahaja. Malahan pemimpin Iban dalam sayap PESAKA juga dikritik mementingkan perniagaan mereka sahaja. Dalam aspek pegantian dan dominasi politik dalam sayap PESAKA ini juga berlaku nepotisme dengan membawa kaum keluarga mereka mendominasi jentera parti. Rakan-rakan niaga juga memegang jawatan-jawatan penting dalam sayap tersebut.³² Sayap PESAKA menghadapi saingan hebat daripada PBDS di kubu kuat mereka di Bahagian Ketiga.

Namun demikian orang Iban tidak memberi sokongan penuh kepada PBDS yang hanya memenangi 15 kerusi. Masih ada lagi kerusi Iban yang dimenangi oleh calon BN. Kekuatan PBDS semakin berkurang dalam DUNS apabila pada tahun 1988 dua ahli DUNSnnya bertindak

keluar parti dan menyertai PBB. Dua tokoh ini ialah Gramong Juna (ADUN Machan) dan Mikai Mandau (ADUN Batang Ai). Tindakan mereka ini pula disertai oleh Geman Itam (Meluan), Michael Ben (Tebedu) dan Joseph Balang Seling (Telang Usan).³³ Selain itu beberapa pemimpin tertinggi mereka juga meninggalkan PBDS seperti Tra Zehnder, David Jemut, Lucia Awell dan Jonathan Narwin.³⁴ Penyertaan dua ADUNS ini mengukuhkan sayap PESAKA. Manakala PBDS tidak menghiraukan masalah ini dan bersedia untuk menghadapi pilihan raya 1991. Pada pilihan raya 1991 pula menyaksikan PBDS mendapat sokongan kuat daripada orang Iban dengan peningkatan sokongannya dari 18 peratus kepada 21 peratus. Kempen mereka kali ini berusaha mengembalikan jawatan ketua menteri kepada orang Iban. Namun demikian kerusi diperolehinya berkurangan iaitu tujuh kerusi. Manakala ahli-ahli ADUNS Iban dalam BN pula dapat menambahkan kerusi mereka. Sayap PESAKA dalam PBB masih diterima oleh orang Iban.³⁵ Dari sembilan kerusi itu empat adalah kerusi Iban. Kegagalan PBDS dalam dua percubaan ini menyaksikan mereka memohon menjadi ahli BN semula.³⁶ Kembalinya PBDS ini mengembalikan sokongan penuh orang Iban kepada BN. Ini dibuktikan dengan kemenangan seratus peratus BN di kerusi majoriti Iban. Selepas peristiwa ini, tiada lagi percubaan parti Iban untuk mencabar kepimpinan negeri.

Jadual 3: Kerusi-kerusi dimenangi oleh Parti-parti Dayak dalam PRNS 1983, 1987 dan 1991

No.	Parti	Pilihan Raya Negeri Sarawak		
		1983	1987	1991
1.	Sayap PESAKA	6	3	9
2.	SNAP	8	3	6
3.	PBDS	6	15	7

Sumber: Almanak Keputusan Pilihan Raya Umum: Parlimen & Dewan Undangan Negeri, Anzagain Sdn. Bhd., Shah Alam, 2004.

PENYATUAN SEMAKIN JAUH

Walaupun politik Sarawak kembali stabil sejak tahun 1991, namun berlaku persaingan politik dalaman PBDS dan SNAP. PBDS menghadapi krisis kepimpinan apabila Leo Moggie bersara daripada politik. Beliau mahu Daniel Tajem dilantik sebagai presiden baharu. Manakala James Masing sebagai timbalannya. Namun demikian James Masing mengambil keputusan untuk mencabar Daniel Tajem.³⁷ Akibatnya PBDS telah dibatalkan pendaftarannya sebanyak dua kali iaitu pada 5 Disember 2003 dan 21 Oktober 2004. James Masing menghidupkan parti baharu iaitu Parti Rakyat Sarawak (PRS) yang ditubuhkan pada tahun 2004.³⁸ Kumpulan pro-Tajem menghantar permohonan ke Pendaftar Pertubuhan untuk menubuh *Malaysian Dayak Congress* (MDC) pada 6 Mei 2005. Namun demikian permohonan ini ditolak. Sementara itu PRS juga tidak terlepas daripada masalah kepimpinan apabila Larry Sng mencabar kepimpinan PRS. Dalam pemilihan tiga tahun PRS pada tahun 2006, perwakilan PRS telah memilih James Masing sebagai presiden. Namun demikian usaha ini tidak dipersetujui oleh Kumpulan Larry Sng. Mereka kemudiannya mengadakan pemilihan tiga tahun semula pada tahun 2007. Pemilihan ini memberi sokongan kepada Larry Sng sebagai presiden. Hal ini menyebabkan PRS mempunyai dua presiden. Situasi ini menyebabkan semua keputusan akhir diserahkan kepada Pendaftar Pertubuhan. Pendaftar Pertubuhan kemudiannya mengesahkan James Masing sebagai presiden yang sah.³⁹ Larry Sng pula menubuh parti baharu yang dikenali sebagai *Sarawak Worker Party* (SWP). Larry Sng cuba memancing sokongan orang Iban tetapi menghadapi kegagalan di enam kerusi yang mereka tandangi pada pilihan raya umum ke-13.

Manakala SNAP pula berlaku masalah kepimpinan SNAP sejak April 2002. Sebelum itu salah seorang ahlinya yang juga ADUN iaitu Patau Rubis salah seorang ADUNS berbangsa Bidayuh telah dipecat daripada kabinet negeri pada tahun 1995. Kemudiannya keahliannya

digantung oleh SNAP. Patau Rubis bertindak untuk menubuh parti baharu iaitu *State Reform Party* (STAR) pada tahun 1996. Namun demikian STAR memberi lebih tumpuan di kawasan Bidayuh. Pengaruh STAR ke atas masyarakat Bidayuh juga tidak begitu kuat. Oleh itu SNAP masih dapat mengeneipkan pengaruh STAR. Cabaran besar ke atas SNAP adalah apabila tindakan Jawatankuasa Eksekutif Pusat SNAP memecat Tiong King Sing tidak dipersetujui oleh timbalan Presiden SNAP Peter Tinggom dan Naib Presiden SNAP William Mawan Ikom. Kumpulan ini mendesak James Wong bersara dan memberi peluang kepada William Mawan Ikom mengetuai SNAP. Masalah dalaman ini menyebabkan pada 5 November 2002 Pendaftar Pertubuhan membatalkan pendaftaran SNAP. Pembatalan pendaftaran SNAP ini menyebabkan William Mawan Ikom menubuhkan *Sarawak Progressive Democratic Party* (SPDP). PRS dan SPDP cuba merapatkan hubungan antara mereka untuk bersatu.⁴⁰ Namun usaha ini belum lagi membuahkan hasil. Masalah pergabungan antara kedua-dua parti dikaitkan dengan masalah dalam SPDP. SPDP menghadapi pemberontakan dalaman. Kumpulan yang dikenali sebagai *Group of 5* atau SPDP 5 ini menentang kepimpinan parti.⁴¹ SPDP 5 ini diketuai oleh Peter Nangian Ngusie yang merupakan naib-presiden kanan SPDP dan ADUN Tasik Biru. Ahli-ahli lain ialah Sylvester Entri Muran (ADUN Marudi), Rosey Yunus (ADUN Bekenu), Paulus Palu Gumbang (ADUN Batu Danau) dan Dr. Tiki Lafe (MP Mas Gading). Sebaliknya usaha penyatuan melalui jalan lain apabila PRS bercadang untuk bergabung dengan SPDP.⁴² Dalam ulasan Peter Nansian tentang pergabungan SPDP dan PRS, beliau menyatakan bahawa usaha ini mendapat persetujuan pemimpin tertinggi SPDP termasuk William Mawan dan Timbalan Presiden, Peter Nyarok Entrie. Namun Peter Nansian menyatakan terdapat pihak tertentu yang cuba mengekang usaha ini.⁴³

Bagi Peter Nyarok pula tindakan dilakukan oleh kumpulan ini adalah tindakan bersendirian mereka. Beliau menambah bahawa mereka telah menubuh jawatankuasa yang diketuai oleh beliau untuk tujuan pergabungan tersebut.⁴⁴ Kenyataan Peter Nyarok ini mendapat perhatian daripada Geogre Garai salah seorang ahli Majlis Tertinggi SPDP. Garai berkata bahawa jawatankuasa yang dibentuk oleh SPDP diketuai oleh Peter Nyarok tidak melakukan sebarang usaha untuk penyatuan. Atas sebab itulah SPDP 5 melakukan usaha ke arah penyatuan tersebut dengan merangka pelan tindakan ke arah penyatuan tersebut.⁴⁵ Soal perpaduan ini membuat SPDP berpecah kepada dua kumpulan. Kedua-dua kumpulan mempunyai agenda yang sama iaitu penyatuan SPDP dengan PRS tetapi perbezaan mereka ialah kumpulan yang mempunyai keinginan mempercepatkan pergadungan dan kumpulan yang curiga dengan kumpulan yang awal tadi. Hal ini jelas apabila wujudnya kumpulan yang menyokong gerakan mempercepatkan penggabungan dan yang curiga dengan usaha ini. Bagi Pengerusi Pemuda SPDP, Robert Ayu mengkritik James Masing kerana mencampuri urusan dalaman SPDP apabila bersetuju berjumpa dengan SPDP 5 tentang pergabungan tersebut. Manakala Setiausaha SPDP iaitu Nelson Balang Rining pula menyokong usaha SPDP 5.⁴⁶ Usaha bergabung ini semakin sukar apabila Peter Nansian dan Sylvester Entri Muran digugur daripada jawatankuasa pergabungan SPDP. James Masing memberi kata dua kepada SPDP agar membatalkan tindakan tersebut jika mahu usaha penggabungan diteruskan.

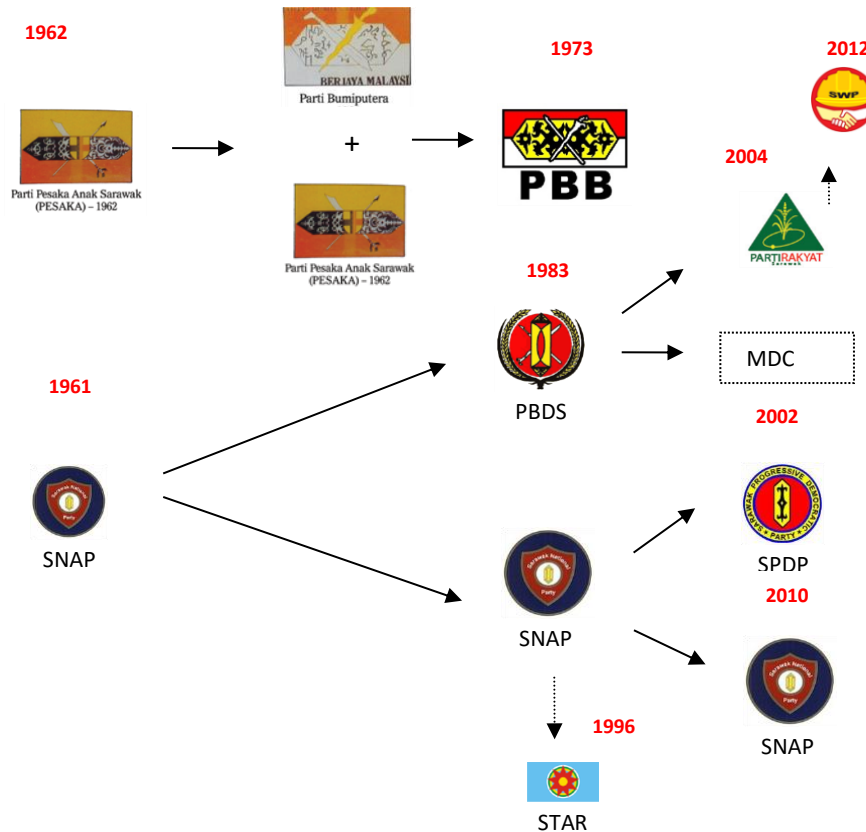
Sementara itu SNAP berjaya dihidupkan semula. Usaha selama lapan tahun ini berjaya apabila SNAP membawa kesnya ke mahkamah rayuan. Presiden SNAP yang baharu ialah Edwin Dundang.⁴⁷ Kemunculan SNAP kali kedua ini dalam keadaan tidak menentu. Tanpa sebarang panduan untuk menyokong kerajaan atau terus bersendirian atau menyertai Pakatan Rakyat (PR). Daripada pilihan yang ada ini SNAP mengambil keputusan untuk mengadakan pakatan dengan PR. Hal ini ditegaskan oleh Edwin Dundang bahawa. “[t]hus, there is no question of us going back to the Barisan but to continue the struggle on our own”.⁴⁸ Hal ini ditegaskan lagi oleh Setiausaha Agongnya, Stanley Jugol. Dalam kenyataan beliau, “SNAP has been formally accepted as part of PR and wit will remain as it is.”⁴⁹ SNAP diterima sebagai anggota PR pada 20 April 2010.⁵⁰ Namun demikian SNAP tidak mahu berkompromi soal kerusi

dengan rakannya dalam Pakatan Rakyat. Oleh itu SNAP bertembung dengan rakannya dalam Pakatan Rakyat di 25 kerusi dalam PRNS ke-10. Mereka meletakkan 26 calon dalam pilihan raya tersebut.⁵¹ Keputusan PRNS ini menyaksikan sayap PESAKA tidak mempunyai masalah mengekalkan prestasinya. Manakala SPDP menghadapi kekalahan di dua kerusi. Salah satu kerusinya adalah kerusi Iban iaitu DUN Krian. Calonnya di Krian yang juga timbalan presiden parti dikalahkan oleh calon PKR.⁵² Kejayaan PKR ini menandakan berlaku penerimaan penduduk Iban atas calon pembangkang. Manakala PRS pula hilang satu kerusi Iban ditangan calon bebas.⁵³ Kekalahan PRS di Pelagus ini berpunca daripada sokongan puak menentang Masing semasa krisis PRS. Kumpulan Larry Sng berjaya meraih sokongan penduduk Iban di Pelagus. Sebelum ini sejak tahun 1996 pengundi Iban menunjukkan sokongan padu pada BN dan tiada kerusi yang jatuh ditangan pembangkang. Manakala PBDS pula berjaya dihidupkan semula dengan nama PBDS (Baharu).

Hanya sayap PESAKA mengalami zaman yang tenang dan tidak berlaku masalah kepimpinan. Alfred Jabu sebagai pemimpin tertinggi Sayap PESAKA dalam PBB yang berjaya mengawal ahli-ahlinya daripada memberontak dan mahu agar orang Iban masih dalam arus perdana kerajaan.

KESIMPULAN

Sepanjang sejarah politik Sarawak, politik kepartian orang Iban menunjukkan jalan berpecah yang amat ketara. Pepecahan ini boleh dilihat dalam tiga bentuk iaitu pertama dalam lingkungan antara kerajaan dan pembangkang seperti dilihat dari tahun 1966-1976 dan 1987 – 1991. Era ini menampakkan keadaan yang menyebabkan sokongan kepada BN sedikit sukar kerana semangat Dayak yang kuat memberi kelebihan kepada parti pembangkang. Namun demikian hal ini belum cukup dapat merampas seratus peratus undi orang Iban. Pengundi masih melihat kepimpinan tempatan untuk mengundi. Hal ini menyebabkan beberapa pemimpin kelahiran tempat bertanding akan berjaya mengekalkan kedudukannya. Manakala bentuk kedua adalah krisis dalaman parti dalam keluarga BN. Hal ini boleh dilihat kepada era-era 1980-1987 dan sering berlaku pada akhir tahun 1990-an sehingga 2006. Bentuk ini menunjukkan pergolakan berdasarkan sentimen kepimpinan Iban yang mahu mereka memimpin parti Iban. Pergolakan pertama dilihat dalam SNAP. Manakala pergolakan kedua pula dalam PBDS. Corak ini berterusan sehingga tahun 2006. Pergolakan ini membawa kepada pembentukan pelbagai parti yang masih dalam keluarga BN. Namun ada juga yang terkeluar dari keluarga BN seperti SNAP dan PBDS. Kedua-dua parti ini telah hilang pengaruh kepimpinannya dan diganti dengan SPDP dan PRS. Keadaan ini pula bertambah rumit apabila berlaku masalah dalaman yang membawa kepada muncul pelbagai lagi parti yang memberi banyak pilihan kepada pengundi Iban. Secara umumnya apa yang berlaku teras kepada kekuatan parti Iban ini adalah Sayap PESAKA dalam PBB, SPDP dan PRS. Manakala sokongan pengundi Iban ini juga terdapat dalam SUPP. Manakala parti-parti serpihan yang lain hanya menjadi tempat bagi ahli politik yang disingkir dari parti induk ini. Alternatif lebih terbuka lagi bagi pengundi Iban dan pemimpin Iban apabila Parti Keadilan Rakyat (PKR) menyebar sayapnya di Sarawak.



Nota

- 1 Robert Pringle, *Rajahs and Rebels: The Iban of Sarawak under Brooke Rule, 1841-1941*, Kota Samarahan: UNIMAS, 2010, hlm.39.
- 2 Suffian Mansor, "Perubahan Sistem Pentadbiran Sarawak, 1840-1963", dalam Ahmad Kamal Ariffin Mohd. Rus dan Noor Ain Mat Noor, *Dasar dan Tadbir Dalam Sejarah*, Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya, 2015, hlm.72.
- 3 Robert Pringle, *Rajahs and Rebels: The Iban of Sarawak under Brooke Rule, 1841-1941*, hlm.46.
- 4 S. Baring-Gould and C. A. Bampfylde, *A History of Sarawak: Under its two white Rajahs 1839-1908*, Kuala Lumpur: Synergy Media, 2007, hlm.173.
- 5 Vinson H. Sutlive Jr., *Tun Jugah of Sarawak: Colonialism and Iban Response*, Kuching: Sarawak Literary Society, 1992, hlm.104.
- 6 Ibid., hlm.110-111.
- 7 The Sarawak Tribune, 5 June 1959, hlm.1.
- 8 Ibid.
- 9 Margaret Clark Roff, *The Politics of Belonging: political Change in Sabah and Sarawak*, Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1974, hlm.67.
- 10 The Sarawak Tribune, 25 Jun, 1962, hlm. 1.
- 11 CO1030/1212 Extract from Sarawak Monthly Intelligence Report, July' 6.
- 12 Michael B. Leigh, *The Rising Moon: Political Change in Sarawak*, Kuala Lumpur: Antara Book Company, 1988, hlm.37.
- 13 The Sarawak Tribune, 23 Oktober 1962, hlm.1.
- 14 DO169/369 Political Affairs in Sarawak, 1965.

-
- 15 Suffian Mansor dan Awang Azman Awang Pawi, “Pelaksanaan Penggunaan Bahasa Melayu di Sarawak: Antara Hak Negeri dan Kepentingan Nasional (1963-1966)”, *Akademika: Journal of Southeast Asia Social Sciences and Humanities*, (89) 1, 2019, hlm.132-133.
- 16 Awang Raduan Awang Omar, “Perkembangan Parti Politik Sarawak”, dalam Ahmad Nidzammuddin Sulaiman et. Al., *Politik Sarawak*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1994, hlm. 40.
- 17 Ibid.
- 18 Peter Searle, *Politics in Sarawak, 1970-1976 : the Iban perspective*, Singapore : Oxford University Press, 1983, h.39.
- 19 BUMIPUTERA adalah gabungan antara PANAS dan BARJASA. Parti ini ditubuh selepas krisis tahun 1966.
- 20 Suffian Mansor, “PESAKA dan Bumiputera dalam Politik Sarawak, 1967-1970”, *Purba: Jurnal Persatuan Muzium Malaysia*, Bil.22, 2003, hlm.129-130.
- 21 Ibid., hlm.130-131.
- 22 Peristiwa rusuhan berdarah ini berlaku pada 13 Mei 1969 apabila parti pembangkang memenangi banyak kerusi yang membawa ketegangan kaum. Akhirnya membawa pertumpahan darah di Kuala Lumpur dan beberapa kawasan lain di Semenanjung Malaysia. Rusuhan ini membawa kepada pengisytiharan darurat seluruh Malaysia. Namun demikian hal ini tidak berlaku di Sarawak dan Sabah. Hal ini membawa bantahan daripada parti politik di Sarawak. Untuk keterangan lanjut tentang rsuhan ini boleh rujuk Tuanku Abdul Rahman, *May 13: Before & After*, Kuala Lumpur: Utusan Press Limited, 1969, Leon Comber, *Peristiwa 13 Mei: Sejarah Perhubungan Melayu-Cina*, Petaling Jaya: IBS Buku, 2007 dan Abdul Rahman Ibrahim, *13 Mei 1969 di Kuala Lumpur*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2011.
- 23 Sarawak Tribune, 19 September 1974, h.1.
- 24 Sarawak Tribune, 12 September 1974, h.1.
- 25 Sarawak Tribune, 9 May 1987, h.2.
- 26 Sarawak Tribune, 20 September 1974, h.1.
- 27 Peter Searle, *Politics in Sarawak, 1970-1976 : the Iban perspective*, h.186.
- 28 Leo Moggie, *From Longhouse to Capital: Recollections*, Petaling Jaya: MPH Group Publishing Sdn. Bhd., 2018, hlm.126.
- 29 Sarawak Tribune, 7 July 1983, h.3.
- 30 Richard Mason, “Parti Bansa Dayak Sarawak and the Sarawak State Elections of 1987 and 1991”, *Kajian Malaysia*, Jil.XIII, No.1, Jun 1995, h.29.
- 31 Neilson Ilan Mersat dan Spencer Empading Sanggin, *Dato Sri Edmund Langgu Anak Saga. . . seorang pemimpin dan perjuang*, Kota Samarahan: UNIMAS, 2011, hlm.140.
- 32 Sarawak Tribune, 9 May 1987, h.2.
- 33 Jayum A. Jawan dan Victor T. King, *Ethnicity & Electoral Politics in Sarawak*, Bangi: Penerbit UKM, 2004, h.30.
- 34 Joseph Tawie, *The Broken Shield: The Birth of Dayakism*, Kuching: Joseph Tawei, 2007, h.168.
- 35 Jayum A. Jawan, *The Iban Factor in Sarawak Politics*, Serdang: Penerbit Universiti Pertanian Malaysia, 1993, h.63.
- 36 Suffian Mansor, “Pakatan Politik Berasaskan Kaum: Kerelevanan dan Kelangsungan Jawatan Timbalan Ketua Menteri Sarawak (1963-2016)”, *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, Vol.43 (2) (December 2016), hlm.112.
- 37 Jayum A. Jawan dan Victor T. King, *Ethnicity & Electoral Politics in Sarawak*, h.44.
- 38 The Borneo Post, 20 December 2009, h.4.
- 39 The Sunday Post, 6 April 2008, h.8.
- 40 The Star, 20 June 2008, h.6.
- 41 The Borneo Post, 24 February 2010, h.6.
- 42 The Borneo Post, 25 February 2010, h.3.
- 43 Ibid.
- 44 The Borneo Post, 25 February 2010, h.5.
- 45 Ibid.
- 46 The Borneo Post, 27 February 2010, h.4.
- 47 The Borneo Post, 24 June 2010, h.1.

⁴⁸The Star, 24 June 2010, h.N15.

⁴⁹The Borneo Post, 25 April 2010, h.4.

⁵⁰The Borneo Post, 13 July 2010, h.11.

⁵¹Berita Harian, 7 April 2011, h.9.

⁵²Mingguan Sarawak, 17 April 2011, h.1.

⁵³Mingguan Sarawak, 17 April 2011, h.8.

RUJUKAN

- Awang Raduan Awang Omar. 1994. “Perkembangan Parti Politik Sarawak”, dalam Ahmad Nidzammuddin Sulaiman et. Al., *Politik Sarawak*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Baring-Gould, S. and C. A. Bampfylde. 2007. *A History of Sarawak: Under its two white Rajahs 1839-1908*, Kuala Lumpur: Synergy Media, 2007.
- Berita Harian*, 7 April 2011.
- CO1030/1212 Extract from Sarawak Monthly Intelligence Report, July’ 6.
- Comber. Leon. 2011. *Peristiwa 13 Mei: Sejarah Perhubungan Melayu-Cina*, Petaling Jaya: IBS Buku, 2007 dan Abdul Rahman Ibrahim, *13 Mei 1969 di Kuala Lumpur*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- DO169/369 Political Affairs in Sarawak, 1965.
- Jawan, Jayum A. dan Victor T. King. 2004. *Ethnicity & Electoral Politics in Sarawak*, Bangi: Penerbit UKM, 2004.
- Jawan, Jayum. 1993. *A The Iban Factor in Sarawak Politics*, Serdang: Penerbit Universiti Pertanian Malaysia.
- Leigh, Michael B. 1988. *The Rising Moon: Political Change in Sarawak*, Kuala Lumpur: Antara Book Company.
- Leo Moggie. 2018. *From Longhouse to Capital: Recollections*, Petaling Jaya: MPH Group Publishing Sdn. Bhd.
- Mason, Richard. Jun 1995. “Parti Bansa Dayak Sarawak and the Sarawak State Elections of 1987 and 1991”. *Kajian Malaysia*, Jil.XIII, No.1.
- Mersat, Neilson Ilan dan Spencer Empading Sanggin. 2011. *Dato Sri Edmund Langgu Anak Saga. . . seorang pemimpin dan perjuang*, Kota Samarahan: UNIMAS.
- Mingguan Sarawak*, 17 April 2011.
- Mingguan Sarawak*, 17 April 2011.
- Pringle, Robert Pringle. 2010. *Rajahs and Rebels: The Iban of Sarawak under Brooke Rule, 1841-1941*, Kota Samarahan: UNIMAS, 2010.
- Roff, Margaret Clark. 1974. *The Politics of Belonging: political Change in Sabah and Sarawak*, Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Sarawak Tribune*, 12 September 1974.
- Sarawak Tribune*, 19 September 1974.
- Sarawak Tribune*, 20 September 1974.
- Sarawak Tribune*, 7 July 1983.
- Sarawak Tribune*, 9 May 1987.
- Sarawak Tribune*, 9 May 1987.
- Searle, Peter. 1983. *Politics in Sarawak, 1970-1976 : the Iban perspective*, Singapore : Oxford University Press.

- Suffian Mansor dan Awang Azman Awang Pawi. 2019. "Pelaksanaan Penggunaan Bahasa Melayu di Sarawak: Antara Hak Negeri dan Kepentingan Nasional (1963-1966)". *Akademika: Journal of Southeast Asia Social Sciences and Humanities*, (89) 1.
- Suffian Mansor. 2003. "PESAKA dan Bumiputera dalam Politik Sarawak, 1967-1970". *Purba: Jurnal Persatuan Muzium Malaysia*, Bil.22.
- Suffian Mansor. 2015. "Perubahan Sistem Pentadbiran Sarawak, 1840-1963", dalam Ahmad Kamal Ariffin Mohd. Rus dan Noor Ain Mat Noor, *Dasar dan Tadbir Dalam Sejarah*, Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Suffian Mansor. December 2016. "Pakatan Politik Berasaskan Kaum: Kerelevanan dan Kelangsungan Jawatan Timbalan Ketua Menteri Sarawak (1963-2016)". *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, Vol.43 (2).
- Sutlive Jr., Vinson H. 1992. *Tun Jugah of Sarawak: Colonialism and Iban Response*, Kuching: Sarawak Literary Society.
- Tawie. Joseph. 2007. *The Broken Shield: The Birth of Dayakism*, Kuching: Joseph Tawei.
- The Borneo Post*, 13 July 2010.
- The Borneo Post*, 20 December 2009.
- The Borneo Post*, 24 February 2010.
- The Borneo Post*, 24 June 2010.
- The Borneo Post*, 25 April 2010.
- The Borneo Post*, 25 February 2010.
- The Borneo Post*, 27 February 2010.
- The Sarawak Tribune*, 23 October 1962.
- The Sarawak Tribune*, 25 Jun, 1962.
- The Sarawak Tribune*, 5 June 1959.
- The Star*, 20 June 2008.
- The Star*, 24 June 2010.
- The Sunday Post*, 6 April 2008.
- Tuanku Abdul Rahman. 1969. *May 13: Before & After*, Kuala Lumpur: Utusan Press Limited.

Published online: 29 October 2019